

”יהודית ודמוקרטית” כמתודולוגיה

שחר ליפשיץ ואורי אהרונסון*

מהי מדינה ”יהודית ודמוקרטית”, כפי שישראל מוגדרת עדיין ברבים מחוקיה?¹ על אף מרכזיותה להווייה הישראלית ולמשפט הישראלי, ואולי בגללה, הזהות הדואלית של מדינת ישראל עדיין מציבה אתגר של ממש לעוסקים בה. משמעותה שנויה במחלוקות ערכיות ופוליטיות מהותיות, והיא מעוררת סבך של שאלות ציבוריות ומשפטיות, עיוניות ומעשיות, ובכלל זה: מהותה של ישראל כמדינת לאום; גבולותיה ומדיניות ההגירה אליה; מעמדם של מיעוטים דתיים ולאומיים במדינה וגישתם למשאביה הציבוריים; שאלות של דת ומדינה, היחס בין מובנים שונים של יהדות ובין זרמי היהדות שונים; הזכות להתנגד לרכיבים המכוננים של זהות המדינה; השפעת הזהות היהודית-דמוקרטית על עיצוב משפט המדינה, המרחב הציבורי, מוסדותיה וחיי הכלכלה והתרבות שלה; מקומם של המשפט העברי והיהדות ההלכתית בעיצוב משפט המדינה; ויחסה עם יהדות התפוצות.

לעיתים נדמה שבשל הקושי להכריע בשאלות אלה ובשאלות אחרות הנוגעות לזהות החוקתית של הקהילה הפוליטית הישראלית, רבים בציבור הישראלי מבקשים לוותר על רכיב מסוים בצימוד המאתגר של יהודית-דמוקרטית, לחזק רכיב אחד על חשבון הרכיב האחר, או אפילו לדלל את משמעותם של שני הרכיבים כאחד. ניתן לאפיין כך כמה קולות פרדיגמטיים בשיח – הן הציבורי והן העיוני – ביחס לאתגר שבצימוד ”יהודית ודמוקרטית”:

- **יהודית ראשית, דמוקרטית שנית** – מן הקצה ”היהודי”,² נטען שמשפטה של המדינה היהודית היחידה חייב להיות כפוף לעיקרים הפרטיקולריים של הדת, המסורת, הלאומיות והתרבות היהודית, בהרכב כזה או אחר. הדבר מצדיק הן הנכחה והן העדפה של ערכים, נטיות ופרקטיקות ”היהודיים” במשפט הישראלי ובמרחב הציבורי הישראלי, כך שיהוו עוגני הזדהות לרוב היהודי במדינה, כמו גם ליהודי העולם.³ על פי גרסאות מסוימות של גישה זו, אופיה הדמוקרטי של המדינה מוגבל להגדרה פונקציונלית של מבנה המשטר המיושם במדינה, כזה המבטיח אחריותיות שלטונית עתית לרוב, הבוחר בתנאים של שוויון פוליטי בסיסי. משטר הזכויות ועושר הערכים הליבראליים של המדינה נתונים לפי גרסה זו למשא ומתן פוליטי, באשר הם בכל מקרה כפופים לעקרון המכונן של הזהות היהודית של המדינה. הוראות מסוימות בחוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, ואף יותר מכך הוראות בטיטות קודמות שלו,⁴ משקפות תפיסה כזו. במקרים רבים, האוחזים בתפיסה זו אינם מקבלים תפיסה פלורליסטית של היהדות והם נוטים לפרש את

* הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן. אנו מודים למשואה שגיב על הערותיה לטיוטת המאמר, וליובל זילבר ולעמנואל הירשפלד טרכטינגוט על עזרה מצוינת במחקר.

¹ ראו למשל ס' 7א(א)(1) לחוק-יסוד: הכנסת, ס"ח התשי"ח 69, 69; ס' 1א לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, ס"ח התשנ"ב 150, 150; ס' 2 לחוק-יסוד: חופש העיסוק, ס"ח התשנ"ד 90, 90; ס' 1 לחוק החולה הנוטה למות, התשס"ו-2005, ס"ח 58, 58; ס' 2(ג) לחוק המפלגות, התשנ"ב 1992, ס"ח 190, 190; ס' 7 לחוק השידור הציבורי הישראלי, התשע"ד-2014, ס"ח 778, 778; ס' 2(ג) לחוק התרבות והאמנות, התשס"ג-2002, ס"ח 64, 64; ס' 2(א)(2) לחוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953, ס"ח 137, 137; ס' 3ב(ב)(1) לחוק יסודות התקציב, התשמ"ה-1985, ס"ח 60, 60.

² עדו רכניץ **מדינה כהלכה: התמודדות יהודית עם אתגר העצמאות 205-206** (2018); אשר כהן **יהודים לא-יהודים – זהות יהודית ישראלית ואתגר הרחבת הלאום היהודי 59-60** (2005); חיים נבון ”מי רואה דמוקרטיה במגילת העצמאות?” **אתר מידה** 27.11.2014. נגיש בכתובת <https://mida.org.il/2014/11/27/%D7%9E%D7%99>; ישי כהן ”הראשלי”צ הגר”י יוסף נאם בכנסת: מדינה יהודית ואחר כך דמוקרטית” **כיכר השבת** 19.1.2016. <https://www.kikar.co.il/190877>.

³ ראו מנחם אלון ”דרך חוק בחוקה – ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטית לאור חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו” **עיוני משפט** 3(3) 659, 685-688 (1993). עם זאת מן הדוגמאות המובאות במאמר זה של אלון, כמו גם במפעלו המשפטי והמחקרי, ברור כי אלון מבקש לברור מן המשפט היהודי רכיבים המדגישים יסודות ליברליים והמוניסטיים; ראו גם אליעזר שביד **נורמות הקיום של העם היהודי בזמן החדש – מסכת פילוסופית-הלכתית 389-393** (2012).

⁴ למשל הקביעה – שלא נכללה לבסוף בחוק-היסוד – ולפיה הוא גובר על כל חוקי-היסוד האחרים (ס' 1(ג)) להצעת חוק-יסוד: ישראל מדינת הלאום של העם היהודי, פ/1989/20 או הקביעה שמשטר המדינה הוא דמוקרטי בס' 2 להצעת חוק-יסוד: ישראל מדינת הלאום של העם היהודי, פ/1989/20.

היהדות, ערכיה והפרקטיקות שלה כזהים או לפחות כקרובים להלכה האורתודוקסית.⁵ משום כך, גישות הקוראות לכינון מדינת הלכה בישראל⁶ הן כמובן גרסאות הקצה של תפיסה זו.

• **דמוקרטיה ראשית, יהודית שנית** – מן הקצה "הדמוקרטי", נטען שמדינה המחויבת לערכי הליברליזם המערבי אינה יכולה לשמר בעת ובעונה אחת זהות לאומית כיתתית ומדינה. על מדינת ישראל להימנע ממיסוד רכיבים מבניים המבטאים את "יהדותה", ועליה לשאוף לכינון זהות אזרחית משותפת המבוססת על ניסיון החיים של כל תושבי הארץ, ללא קשר לזיקותיהם הקהילתיות, שיקבלו מענה במרחב הפרטי בלבד.⁷ ככל שהמרחב הציבורי יבטא משהו מן ה"יהודי" (למשל בשימוש תדיר בשפה העברית), הרי יהיה זה כתוצאה מנתונים דמוגרפיים נסיבתיים – קיומו הנתון של רוב יהודי – ואל למדינה לעסוק בעיצוב מכוון של המרחב או בהזנתו בתכנים "יהודיים". תפיסות פוסט-ציוניות מסוימות מגלמות גישה כזו,⁸ ועמן גם כמה מהחזונות הבולטים של מנהיגי המיעוט הערבי בישראל.⁹ גרסאות מתונות יותר של עמדה זו מקבלות את היותה של ישראל מדינת הלאום של העם היהודי, ואפילו את הקשר המיוחד בין מדינת ישראל לעם היהודי בתפוצות; ועדיין הן מסויגות מכך שהמרחב הציבורי בישראל ישקף אופי או תכנים יהודיים.¹⁰

⁵ראו משה הרשקוביץ **הרב הרצוג כמשפטן – דרכי היצירה המשפטית בדיני הממונות לאור כתיבתו ההלכתית-משפטית של הגרי"ה הרצוג** (חיבור לשם קבלת תואר בפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן למשפטים, התשע"ד); עדו רכניץ **תיאוקרטיה ודמוקרטיה במשנתו של הרב אליעזר ולדנברג 27-32** (עבודת סיכום לצורך קבלת תואר מוסמך במדעי המדינה, אוניברסיטת בר-אילן, התשע"ב); כמו כן, ראו דבריו של אלון, המתנגד לפירוש "היהודית" של ברק בצורה שלא תכלול משפט עברי, וחלקים מן ההלכה: "ואת הביטוי יהודית" להפשיט" מכל משמעות עצמית ומקורית משלו, ולעשותו מושג נספח, נלווה ומשועבד למושג דמוקרטיה: מי הרשנו לשלול מראש את העיון בדבר משמעותם של ערכים אלה כפי שהתפרשו במקורות שמהם באו וצמחו, היינו, במורשת ישראל, במשפט העברי ובהליכות עם ישראל!": מנחם אלון "דרך חוק בחוקה: ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטיה לאור חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו", לעיל ה"ש 3, בעמ' 686.

⁶ראו דבריו של ישראל אייכלר: "אנחנו צריכים לזכור את זה, כי כל החוקים שמנסים לנתק את הדת מהלאום, שוללים את עצם קיומנו כלאום, כעם, וודאי שלא בארץ ישראל, שבלפור קרא לה פלשתינה ואנחנו קראנו לה ישראל במשלך אלפיי שנים." בפרוטוקול ישיבה מס' 267 של הכנסת ה-20, 8 (31.10.2017); לניתוח וביקורת של התפיסה המפרשת את יהדות המדינה כזהה למדינת הלכה ראו רות גביון **ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטיה: מתחים וסיכונים** 27 (מהדורה שלישית, 2006).

⁷אמל ג'מאל "ציונות ליברלית: נאורות שיפוטית ואתגר הרב תרבותיות בישראל" **מדינה וחברה** 4 (1) 789, 819-821 (2004); וכן את דבריו של ג'מאל במסגרת הפאנל "מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטיה - הילכו שניהם יחדיו?"; אמל ג'מאל "היעדר הסינתזה בין 'יהודית' ל'דמוקרטיה'" (הרצאה בכנס היסוד של המרכז למשפט יהודי ודמוקרטי, הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן, 28.12.2015) **תרבות דמוקרטיה** 19 (התשע"ט); עזמי בשארה "על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל" **תיאוריה וביקורת** 3, 7, 17-19 (1993).

⁸ראו אליעזר שביד **נורמות הקיום של העם היהודי בזמן החדש – מסכת פילוסופית-הלכתית**, לעיל ה"ש 3 בעמ' 387-388.

⁹ראו הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל **החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל** (2006); יוסף ג'בארין **חוקה שוויונית לכל? - על חוקה וזכויות קולקטיביות של האזרחים הערבים בישראל** (2006); עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל **החוקה הדמוקרטית** (2007); מדה אל-כרמל – מרכז ערבי למחקר חברתי יישומי **החוקה הדמוקרטית – הצהרת חיפה** (2007).

¹⁰חיים כהן "ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטיה - עיונים בחוק היסוד: כבוד האדם וחירותו" בתוך **הפרקליט ספר היובל** 9, 21-23 (עורכים ארנן גבריאל ומיגל דויטש, 1993); כמו כן, ראו דברי אבי שגיא: "מדינת ישראל קמה כמושג הרצון של יהודים להגדרה עצמית, אבל היא מתממשת ועליה להתממש בהתאם לעקרונות הכלליים המבססים את קיומה של מדינה דמוקרטית וליברלית". באבי שגיא "על מעמדה של הדת במדינה" **דעות** 73 (2016) נגיש בכתובת <https://tinyurl.com/y5m3d9dx>; ראו גם אמרות נוספות של שגיא: "הצמוד 'יהודית ודמוקרטיה' חייב להתפרש במשמעות רזה, היא יהודית במובן זה שהיא מדינתם של יהודים, וליתר דיוק מדינתו של העם היהודי, שהוכרה זכותו כלאום להתקיים באופן עצמאי. ואולם, היא אינה יכולה לסמן את היהדות של היהודים". אבי שגיא "מדינת ישראל מדינה יהודית ודמוקרטיה - עיון ביקורת" **תרבות דמוקרטיה** 19 (התשע"ט); עמדה דומה ניתן לראות בדבריי אסא כשר: "הקביעה מהו תוכנו של הביטוי הזה (יהודי) צריכה להיעשות בצורה שעולה בקנה אחד עם עקרונות הדמוקרטיה". כשר אף מדגיש כי נכון יותר היה לכוון את מדינת ישראל מדינת היהודים ולא מדינה יהודית. עם זאת כשר מכיר בכך שסמלים מסוימים במרחב הציבורי עשויים לשקף את היותה של מדינת ישראל "מדינת היהודים". ראו אסא כשר "מדינה יהודית ודמוקרטיה - סקיצה פילוסופית" **עיוני משפט** יט (3) 729, 733-735 (1995); ראו עוד בהקשר זה חיים גזו **מריכרד ואגנר עד זכות השיבה - ניתוח פילוסופי של בעיות ציבור ישראליות** 152-196 (2006); לביטוי נוסף של גישה זו ראו רחל אליאור "איום על יהודית ודמוקרטיה" (הרצאה בכנס היסוד של המרכז למשפט יהודי ודמוקרטי, הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן, 28.12.2015) ברב-השיח "מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטיה - הילכו שניהם יחדיו?" **תרבות דמוקרטיה** 19 (התשע"ט).

בוודאי ובוודאי שהן מתנגדות לזיהוי הרכיב היהודי עם הדת או ההלכה.¹¹ מכל מקום גישות אלה סבורות כי במקרה של מתח בין הרכיב היהודי לדמוקרטי יש להעדיף את הדמוקרטי.¹²

● **מודל הפרדה** – גישה שלישית הכופרת בתוחלת של אידיאל חוקתי דואלי, קוראת למדינה להימנע מהכרעה בשאלות היסוד של הזהות הישראלית, ותחת זאת לייצר הסדרים נקודתיים המתאפיינים בהפרדה בין קבוצות שונות – הפרדה מרחבית, חברתית, כלכלית ותרבותית.¹³ – מתוך תקווה שגדרות גבוהות יבטיחו שקט ומימוש קהילתי פנימי; בעוד סוגיות שבמרחב הציבורי יוכרעו אד הוק לפי הקואליציות והכוחות המשתנים של הפוליטיקה היומיומית.¹⁴ ההסדרים הממלכתיים של החינוך¹⁵ והמעמד האישי בישראל¹⁶ מבטאים במידה מסוימת את הגיון ההפרדה; והמאבק הנמשך על היכולת של קהילות שונות לקיים סביבות מגורים מופרדות¹⁷ מעיד שלהגיון זה אטרקטיביות של ממש בתקופה של מלחמת תרבות.

בעבר, מודל ההפרדה עסק בעיקר באוטונומיה של הקהילות בהסדרת ענייניהן.¹⁸ לעומת זאת, בשיח הציבורי בישראל מתקבל לעיתים הרושם שחקיקתו של חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי ("חוק

¹¹ לגישה הסבורה כי יש לפרש את הביטוי יהודי על פי ערכי הצינונות והדחייה המשתמעת של הצינונות את ההלכה והעולם היהודי המסורתי ראו אביגדור לבונטין "היהודית ודמוקרטיה" - הרהורים אישיים "עיוני משפט" יט (3) 521 (התשנ"ה) והשוו למרדכי קרמניצר "הרהורים אישיים בעקבות "היהודית ודמוקרטיה" - הרהורים אישיים" ובעקבות הספר בקר וערב" בתוך ספר לבונטין 211 (יהושע ויסמן, ברק מדינה וסיליה וסרשטיין פסברג עורכים, 2013). קרמניצר שותף לחשיבות של לבונטין אך מתווה בכל זאת דרכים שבהם היהדות תוכל להשפיע על צביונה של המדינה ואף לחזק את זכויות האדם בה; ראו גם את עמדתו של אריאל רוזן-צבי שסיווג את היהודי במובן המסורתי, היהודי במובן הצינוני והדמוקרטי כשלושה קודקודים במשולש שיש לשאוף להרמוניה בין חלקיו: אריאל רוזן-צבי "מדינה יהודית ודמוקרטיה: אבהות רוחנית, ניכור וסימביוזה - האפשר לרגע את המעגל?" עיוני משפט יט (3) 479-493, 488 (1995).

¹² ראו למשל אבי שגיא "מדינת ישראל מדינה יהודית ודמוקרטיה – עיון ביקורתי", לעיל ה"ש 10. שגיא מציין כי בספר **רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית - ספר הזכרון לאריאל רוזן-צבי ז"ל** (מנחם מאוטנר, רוני שמיר ואבי שגיא עורכים 1998) שינו העורכים את סדר המילים למדינה דמוקרטית ויהודית; ראו גם אסא כשר, "מדינה יהודית ודמוקרטיה - סקיצה פילוסופית", לעיל ה"ש 10, בעמ' 733-735, המזהיר מפני תפיסה סימטרית של המונחים היהודית ודמוקרטיה. כמו כן, יש המפרשים גם את גישתו של פרופ' אהרון ברק כתומכת בהעדפת הדמוקרטיה על פני היהודית. לפרשנות זו של משנת ברק ראו מנחם אלון "דרך חוק בחוקה - ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטית לאור חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו", לעיל ה"ש 3, בעמ' 685-688; עם זאת ברק עצמו סבור כי גישתו מאזנת בין המונחים ואינה מעניקה יתרון אפריורי לאחד מהם.

¹³ ראו למשל הצעת מנחם מאוטנר להפוך את המרכז הישראלי למרכז ליברלי אך לדלל את המרכז ולהגביר את האוטונומיה של הקהילות השונות בישראל. להצעה זו מנחם מאוטנר **משפט ותרבות ישראלית בפתח המאה העשרים ואחת** (2008); לניתוח וביקורת ראו ביקורתו של שחר ליפשיץ, המבקר את המודל הרב תרבותי הן מנקודת מבט ליברלית בשל החשש מפגיעה במיעוט שבמיעוט, בזכות היציאה המהותית וביכולת של הרוב להתגונן מהשתלטות המיעוט, והן מנקודת המבט של המבקשים שזהותם וערכיהם היהודיים יקבלו ביטוי במרכז המדינתי. בשחר ליפשיץ "רב תרבותיות ליברלית-פוליטית כתרופה ליחסי דת ומדינה בישראל" **משפטים** מ (1) 887 (2011); לביקורת נוספת על הספר, ראו דבריו של אמנון רובינשטיין שמוטרד אף הוא מן החסמים במימוש העצמי של הפרט השייך לקבוצות מסוימות במסגרת של ליברליזם הפוליטי. רובינשטיין גם מחדד שחלק מן הקשיים אותם חווים ערבי ישראל אינם קשורים בהכרח בהיותם מיעוט הלאומי שכל עניינו ברב תרבותיות, אלא גם תוצר של נסיבות של היסטוריה ויחסים עוינים ספציפיים בין האוכלוסייה היהודית והערבית בישראל. עם זאת, בסופו של דבר ברמה המעשית רובינשטיין מסכים עם מרבית מסקנותיו של מאוטנר. באמנון רובינשטיין "על הספר: משפט ותרבות בישראל בפתח המאה העשרים ואחת מאת מנחם מאוטנר" **הפרקליט** נ 653, 656-657 (התשס"ח).

¹⁴ היבט מסוים אף כי חלקי של גישה זו משתקף בהצעת חוקה בהסכמה של המכון הישראלי לדמוקרטיה, לפיה נושאים של נישואים, גירושים וגיוור לא יהיו כפופים לביקורת שיפוטית, ראו מאיר שמגר **חוקה בהסכמה** 230 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2005); אף בהצעתה של רות גביון להימנע מחקיקת חוק לאום, ראו רות גביון **עיון חוקתי של חזון המדינה: המלצות לשרת המשפטים** (2014) www.metzilah.org.il/webfiles/files/gabizon.pdf; עוד בעניין זה ראו ניר קידר **האם נכון לעגן את הזהות היהודית במשפט הישראלי - מחקר מדיניות** 107 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015); עם זאת חשוב לציין כי התנגדותה של גביון לעיון החוקתי של המדינה אינה נחרצת וכי בכל מקרה התנגדותם של גביון וקידר אינה לחזון היהודי דמוקרטי כשלעצמו אלא לעיונו המשפטי לעת הזאת.

¹⁵ ניתן ללמוד על גישה זו בתמי הראל בן שחר "אוטונומיה חינוכית תוכנית הליבה ומימון ציבורי של החינוך - על חוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים" **משפט וממשל** יב 281, 286-288 (התש"ע).

¹⁶ ראו רות הלפרין-קדי "פלוורליזם משפטי בישראל: בג"צ ובתי הדין הרבניים בעקבות בבלי ולב" **עיוני משפט** כ (3) 683 (התשנ"ו).
¹⁷ ראו איל בנבשנתי "נפרד אבל שווה בהקצאת מקרקעי ישראל למגורים" **עיוני משפט** כא (3) 769 (התשנ"ח); יפה זילברשץ "בדלנות במגורים בגין השתייכות אתנית-לאומית-האומנם רק זכותו של המיעוט?" **משפט וממשל** ו 87 (התשס"א); בג"ץ 2311/11 **סבח נ' הנכסת** (פורסם בנבו, 17.9.2014); מנאל תותרי-גיבראן "ערבים מעורבות בהתהוות: בין הפרטי לציבורי דין ודברים י 18 (התשע"ז); כמו כן ראו ס' 7 לחוק-יסוד: מדינת ישראל מדינת הלאום של העם היהודי, ס"ח התשע"ח 898, 898.

¹⁸ על פי הצעתו של מנחם מאוטנר, לקהילות תינתן אוטונומיה רחבה יחסית ולעומת זאת "המרכז" נותר דמוקרטי ליברלי בעיקרו גם אם במתכונת רזה. ראו מנחם מאוטנר **משפט ותרבות ישראלית בפתח המאה העשרים ואחת**, לעיל ה"ש 13, בעמ' 317-331; אולם השוה גרשון גונטובניק "זכויות קבוצתיות תרבותיות במדינה יהודית ודמוקרטית" **תרבות דמוקרטית** 19 (התשע"ט). במאמר זה מציע גונטובניק כי דווקא בשל היותו של המרכז בישראל מרכז יהודי במובנו העמוק, יש לחזק את האוטונומיה והזכויות הקבוצתיות של קהילות המיעוט ובראשם המיעוט הערבי; למחיר של מיקוד הזכויות הקבוצתיות של הלאום הערבי בקהילה להבדיל מן המרחב הציבורי הכללי ראו מיטל פינטו "בין זכויות קבוצתיות למיעוט הערבי הנוכחות במרחב היהודי לבין זכויות קבוצתיות הנעדרות ממנו" **תרבות דמוקרטית** 19 (התשע"ט).

הלאום") מסמנת גרסה חדשה היוצרת כעין מודל הפרדה חוקתית, המספק מענה סקטוריאלי לכל אחת מקבוצות הקצה, אפילו בהקשר לשאלת "המרכז", כפי שמכנה אותה מנחם מאוטר. ¹⁹ לפי תפיסה זו, הבהירה חקיקתו של חוק הלאום שמדינה יהודית היא "מדינת הלאום של העם היהודי, שבה הוא מממש את זכותו הטבעית, התרבותית, הדתית וההיסטורית להגדרה עצמית", ואילו מדינה דמוקרטית היא מדינה שזכויות האדם בה "מושגות על ההכרה בערך האדם, בקדושת חייו ובהיותו בן-חורין", כפי שקובע חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו. לכל מחנה חוק-יסוד משלו, ואיש לאהלו ישראל. מעתה ניתן יהיה לנהל את מלחמת התרבות הישראלית בצורה שוויונית יותר, ומחנה הרוב ינצח, באמצעות חקיקה, מינוי שופטים, חינוך ממלכתי, ועיצוב שדרות המנהל הציבורי ברוח העדפותיו.

אל מול שלוש הגישות הקודמות, שכל אחת מהן כופרת בדרכה באפשרות שהמרחב הציבורי של ישראל ישקף סינתזה יהודית ודמוקרטית ממשית, אנו מבקשים לנטוע את אוהלנו במחנה שלפחות עד לאחרונה דומה היה שייצג את תפיסתם של מרבית הישראלים, ²⁰ עוגן בחוקי היסוד ואף קיבל תמיכה בספרות המחקר. ²¹ לפי תפיסה זו, זהותה, משפטה, תרבותה וערכיה של מדינת ישראל צריכים לשקף באופן עמוק את היותה מדינה "יהודית" (ולא רק מדינה שיש בה רוב יהודי) ו"דמוקרטית" (ולא רק מדינה שבה הרוב קובע). ברם, בעוד שחלק מן האוחזים בגישה זו סבורים כי לצורך יצירת השילוב יש להציע קריאה מינימליסטית של שני המושגים לפחות במישור המשפטי והציבורי, ²² או לאתר אזור חיתוך מוגדר בין שני עולמות תוכן נתונים, אנו מבקשים להציע קריאה מחודשת של הרעיון "יהודית ודמוקרטית", קריאה שחיוניותה רק עלתה להבנתנו עקב חקיקת חוק הלאום.

על פי הצעתנו, הדיבור "יהודית ודמוקרטית" אינו תמצית של שתי מערכות ערכים נתונות ומתחרות, המוציאות זו את זו ושנגזר עלינו לחוות עימות קבוע ביניהן; אלא הנחיה מעשית לאופן הבירור של שאלות ומחלוקות שבמדיניות ציבורית – זו המתודולוגיה של הזהות הישראלית. מדינה שמגדירה עצמה כמחויבת לחיבור של עולמות תרבותיים, ערכיים ואידיאולוגיים – "יהודית ודמוקרטית" – מקבלת על עצמה אילוץ רצוי בתהליך הבירור של כל מחלוקת ציבורית, כולל כזו שנוגעת למהות ה"יהודית" ו"הדמוקרטית" של המדינה: עליה לוודא קיומו של שיח ערני, ביקורתי ומכיל, המחויב למתן ביטוי ומענה לצרכים, להעדפות, לאמונות ולחששות של כל זרמי החברה הישראלית, בעודו ניזון מן העושר הערכי המתאפשר מן הדואליות החוקתית הישראלית ומהפלורליזם הרעיוני המגולם הן בדיבור "יהודית" והן בדיבור "דמוקרטית". זו מתודולוגיה שאינה מוכנה לוותר על אף אחד מהקולות האוטנטיים הנשמעים בשדות אלה, אפילו אם השמעתם מקשה על תהליך ההכרעה או מקוממת מי ממשותפיו; ובה בעת היא אינה מוכנה לוותר לאף אחד מן המשתתפים בהליך קבלת ההחלטות, במובן זה שהיא תובעת מכל המעורבים להכיר ולהתחשב ביסודות הזהות של הצדדים הנוספים, כתנאי להכרעה לגיטימית בכל עניין ועניין.

¹⁹ ראו מנחם מאוטר **משפט ותרבות ישראלית בישראל בפתח המאה העשרים ואחת**, לעיל ה"ש 13.

²⁰ דוגמה לסקרי דעת קהל ראו אצל תמר הרמן ואחרים **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2015** (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2015), www.idi.org.il/media/3573/democracy_index_2015.pdf. ניתן לראות שעד שנת 2010 היה רוב ברור לאלו שהסכימו שחשיבות החלק יהודי והדמוקרטי בתובה "יהודית ודמוקרטית" זהה, רוב זה בשנת 2010 היווה רוב מוצק של 48.1% מכלל הנשאלים בסקר.

²¹ אריאל רוזן-צבי "מדינה יהודית ודמוקרטית: אבהות רוחנית, ניכור וסימביוזה - האפשר לרגע את המעגל?", לעיל ה"ש 11; ראו רות גביון **ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית: מתחים וסיכויים**, לעיל ה"ש 6, בעמ' 35-40; אהרן ברק "מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית" **עינוי משפט** כד (1) 9 (התשס"א); ברק אף מחזק את מחויבותו לשני ההיבטים באומרו בהרצאתו שאף הועלתה על הכתב במסגרת הכרך הנוכחי: "אני סבור שגישה זו מצליחה לתת מובן משפטי-חוקתי ראוי לתאומים סיאמיים אלה ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית וכמדינה דמוקרטית יש בה האיזונים הנדרשים. אין בה חשוב יותר וחשוב פחות. אין בה כפיפות של האחד לשני. יש בה אחדות, סינתזה והרמוניה". באהרן ברק "ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית" (הרצאה בכנס היסוד של המרכז למשפט יהודי ודמוקרטי, הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן 28.12.2015). ברב שיח "מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית-הילכו שניהם יחדיו?" **תרבות דמוקרטית** 19 (התשע"ט); עוד ראו משה הלברטל "יהדות עם מחויבות לדמוקרטיה" (הרצאה בכנס היסוד של המרכז למשפט יהודי ודמוקרטי, הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן 28.12.2015). ברב שיח "מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית-הילכו שניהם יחדיו?" **תרבות דמוקרטית** 19 (התשע"ט); כן ראו אמנון רובינשטיין "המקרה המוזר של הדמוקרטיה היהודית" **תכלת** 41, 78 (2010); אשר מעוז "ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטית" **עינוי משפט** יט (3) 547, 626-630 (1995). השוו מנחם מאוטר "ניסוחה נכונה אך חסרה" (הרצאה בכנס היסוד של המרכז למשפט יהודי ודמוקרטי, הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן, 28.12.2015). ברב שיח "מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית-הילכו שניהם יחדיו?" **תרבות דמוקרטית** 19 (התשע"ט); לצד גישת ההפרדה בה תומך מאוטר הוא מתייחס בכל זאת לצורך לחזק את המרכז בסמלים ותכנים יהודיים ודמוקרטיים אך סבור שיש להוסיף אליהם נדבך ישראלי. לעמדת מאוטר לגביי חיזוק הרכיב הישראלי, ראו גם מנחם מאוטר **משפט ותרבות ישראלית בישראל בפתח המאה העשרים ואחת**, לעיל ה"ש 13, בעמ' 363-367.

²² ראו רות גביון **עיגון חוקתי של חזון המדינה: המלצות לשרת המשפטים**, לעיל ה"ש 14, וכן רות גביון ופניה עוז-זלצברגר "ישראל כמדינה לאומית וליברלית" **משפט ועסקים** יד 293 (התשע"ב).

מחויבות זו לא פגה עם חקיקת חוק הלאום, ואכן זהו חוק שמנוסח בלשון כללית ורחבה, שתצריך עוד פירוש ופירוט. אנו מציעים לקרוא אותו לא כסופה של התדיינות ציבורית על שאלות הזהות הישראליות, אלא כתחילתו של בירור מובנה אודות יסודותיה של זהות זו, שחוק הלאום מפרט בבחינת ראשי הפרקים לשיחה שתבוא. אנו עומדים בפתחה של תקופה בה יידרשו החברה הישראלית והמשפט הישראלי לתת מובן לרעיונות חדשים לשיח החוקתי הישראלי, כמו "הזכות להגדרה עצמית"²³, "שפת המדינה" (העברית) ו"מעמד מיוחד"²⁴ (לשפה הערבית), "התיישבות יהודית" ו"ערך לאומי"²⁵, "קיבוץ גלויות"²⁶, "הבטחת שלומם" ו"בני העם היהודי"²⁷ ועוד. כל אחת מן השאלות האלה תחייב בירור "יהודי ודמוקרטי", וכמוהן גם שאלות שוטפות של מדיניות ציבורית, במישור החוקתי והתת-חוקתי כאחד: כיצד ראוי לחלק את העושר בחברה או למצות את משאבי הטבע והרוח שלה? מה מידת האחריות של המדינה לנזקים החיים בה, ומה היחס הראוי בין מכלולים ציבוריים, שוקיים, קהילתיים ופרטיים באספקת שירותים ומוצרים? מה מודל המשפחה שתאמץ המדינה ועד כמה הוא רגיש לשינויים ולהתפתחויות בהעדפות אישיות ובאפשרויות טכנולוגיות? כיצד יש להסדיר את הגישה למשאבים רוחניים מוגבלים כמו מקומות קדושים או חינוך אקדמי איכותי? מה צריך שיהיה מודל התרומה של הפרט לטובת הכלל, בשירות צבאי, אזרחי, או אחר? מהם אידיאל המנהיגות ומודל המינהל הציבורי הראוי לחברה הישראלית, בתקופה של ספקות ביחס להגדרות של שחיתות, עריצות, משילות וחירות? ומה יהיו גבולותיה של מדינת ישראל ויחסיה עם העמים והמדינות השכנים לה?

הצימוד "יהודית ודמוקרטית" אינו משיב, מתוך עצמו, על אף אחת מן השאלות הללו. אך הוא מנחה אותנו בדבר האופן בו עלינו לגשת אליהן – באמצעות מפגש רצוף בין מערכות ערכים מגוונות וסוכניהן בחברה ובתרבות, הכרה במתח שמעורר מפגש כזה, ומאמץ מתמיד להזנה הדדית ביניהן מתוך מטרה להרחיב כל העת את תחומי החפיפה. אכן, את הבירור של שאלות הציבור בישראל יש לעשות כראוי למדינה יהודית ודמוקרטית: באופן שמחבר בין שונים, מכיל עמדות, תפיסות ורגישויות, מזמין לשולחן באופן כן וסקרן תומכים ומתנגדים, רוב ומיעוט, מבוסס על ידע וטעמים רציונליים, וחותר לפתרונות שהם רגישים לשונות, לאי-ודאות ולדינמיות של החיים החברתיים. בהכרח, פתרונות כאלה לא יוכלו להלום איזה משלושת המודלים שהוצגו בפתחה: תוצאה שבה זרוע אחת של הגוף הישראלי מכריעה לחלוטין את הזרוע האחרת, או כזו שבה הזרועות בוחרות בניתוק מלאכותי האחת מהאחרת – יעידו על כך שההליך שהוביל אליהן לא הפנים דיו את אילוצי החיים המשותפים ואת ההבטחה הגלומה בו לביקורת עצמית ולרעיון של אמונות ונטיות.

מתבקש אפוא שבמדינה יהודית ודמוקרטית גם הבירור של שאלות אזרחיות ("חילוניות") שבמדיניות כלכלית או חברתית – כמו הסדרי מדינת הרווחה, המדיניות המוניטרית, או מקומה של חדשנות טכנולוגית ברפואה ובמשפט – יכלול התבוננות בתכנים השונים שייצרה ה"יהודיות" על גווניה לאורך הדורות, כמו גם פיתוח של הרגלי הקשבה לקולות יהודיים עדכניים, שיתומצו לעסוק בנושאים אלה לאור מקומם החדש בהליך ההחלטה הציבורי. בה בעת ובאותה מידה, היות שמדינה יהודית ודמוקרטית היא מדינת אזרחיה הלא-יהודים באותה מידה שהיא מדינתם של היהודים החיים בה, הכרחי שיהיה להם חלק מובנה וחיוני בתהליך הבירור של שאלות הציבור השונות, כולל כאלה שהן כביכול פרוטוקולריות ("יהודיות") כמו סמלי המדינה, דיני ההגירה אליה, יחסה אל התפוצות, הגישה למקומות הקדושים בה, הסדרת שירותי הדת ומערכות הנישואין והגירושין שלה, או מערכי החינוך המונהגים בה.

גישתנו ל"יהודית ודמוקרטית" כמתודולוגיה לבירור נמשך של שאלות הזהות הישראלית, תובעת מן הציבור הישראלי – על כל גווניו – מאמץ כן ונמשך. היא רואה בחוקתיות הישראלית מצב דינמי שמצריך תחזוקה שוטפת ומשא ומתן נמשך בין בני החברה על מגוון השאלות המפלגות אותם, וזאת בתנאים המתחייבים מן הזיהוי הדואלי של המדינה. גישתנו דוחה אפוא תפיסות של החוקה כמנגנון להשתקה או להרדמה של שיח מעורר מחלוקת, או כמסגרת ליישוב של סכסוכים מפלגים באמצעות העברת ההכרעה בהם לגופים המנפקים הכרעות בינריות ואוטוריטריות כמו בית משפט גבוה או מועצת פוסקים. כידוע, בשנות ההקמה של מדינת ישראל נעשתה בחירה מודעת שלא לקבוע גדרים חוקתיים לזהות המדינה, למערכות הערכים שלה, או למגילת הזכויות שתחול

²³ סי' 1 (ג) לחוק יסוד: ישראל- מדינת הלאום של העם היהודי, ס"ח התשע"ח 898, 898.

²⁴ סי' 4 (א) וסי' 4 (ב) לחוק- יסוד: מדינת ישראל מדינת הלאום של העם היהודי, ס"ח התשע"ח 898, 898.

²⁵ סי' 7 לחוק- יסוד: מדינת ישראל מדינת הלאום של העם היהודי, ס"ח התשע"ח 898, 898.

²⁶ סי' 5 לחוק- יסוד: מדינת ישראל מדינת הלאום של העם היהודי, ס"ח התשע"ח 898, 898.

²⁷ סי' 6 (א) לחוק- יסוד: מדינת ישראל מדינת הלאום של העם היהודי, ס"ח התשע"ח 898, 898; ראו מקרים בהם עלתה השאלה כיצד לפרש סי' זה: ת"א (מחוזי י-ם) 2287-00 עזבון צ'סר ז"ל נ' זיידאן (פורסם בנבו 4.11.2018); ת"א (מחוזי י-ם) 9135-07 דוד נ' הרשות הפלשתיאית (פורסם בנבו 17.9.2018).

בה.²⁸ יש שרואים בבחירה זו מעשה שהיה חיוני להישרדותה ולהמשך שגשוגה של מדינה שקמה בתנאים של איום קיומי חריף – בטחוני, חברתי וכלכלי כאחד. יהיו אשר יהיו הגיונות העבר, אנו חיים כיום בעידן של ערכיות חוקתית מפורשת ומעצבת. במקום לבכות מציאות משפטית זו, אנו סוברים שראוי ליטול השור בקרניו, ולהסתמך על העושר הערכי של החוקה הישראלית כדי לנהל תהליך אמיץ, נוקב, מכיל ותכליתי של בירור שאלות פתוחות בזהות הישראלית. חוק הלאום הוא, בראייה זו, זרז נוסף לתהליך רצוי, ואין לראות בו חסם לקידום תהליך זה.

הכרך הנוכחי מדגים את העושר האינטלקטואלי הגלום בצימוד "יהודית ודמוקרטית" ואת שלל הענפים המחקריים שניתן לפתח לאורו. במאמר "מדינת ישראל, מדינה יהודית ודמוקרטית" -- עיון ביקורתי²⁹ אבי שגיאה מבקש לעיין מחדש בצימוד היהודי-דמוקרטי, בהיררכיה הפנימית המבוטאת בו ובמשמעותו. הוא מזהיר מפני הניסיון של מדינת ישראל לקבוע את טיבה של הזהות היהודית של העם היהודי בכלל ושל תושביה בפרט. לשיטתו: "הצימוד יהודית ודמוקרטית" חייב להתפרש במשמעות רזה: היא יהודית במובן זה שהיא מדינתם של יהודים, וליתר דיוק מדינתו של העם היהודי, שהוכרה זכותו כלאום להתקיים באופן עצמאי. "ואולם, היא אינה יכולה לסמן את טיב היהדות של היהודים. למדינה הדמוקרטית לא הוקנתה הזכות לקבוע את זהותם של בני האדם החיים בה. מבחינה זו, לפי שגיאה, ראוי היה לכנות את מדינת ישראל "מדינה דמוקרטית ויהודית" ולא "יהודית ודמוקרטית" כלשון החוק.

אסף מלאך במאמר "מדוע מדינת לאום? טיעונים בזכות מדינת הלאום בהגות המדינית"³⁰ מבקש להצדיק את הרכיב היהודי בצימוד היהודי-דמוקרטי, באמצעות פריסה של שבעה טיעונים מן ההגות המדינית המודרנית המצדיקים את קיומה של מדינת הלאום. מדובר במערך מגוון של טיעונים, חלקם עוסקים בזכויות אינדיבידואליות ליברליות של יחידים, חלקם עוסקים במושג אומה ואחרים מושפעים מתפיסות רפובליקניות קומינטריאניות ו/או מתפיסה תועלתנית.

במאמר "זכויות קבוצתיות תרבותיות במדינה יהודית ודמוקרטית"³¹ גרשון גונטובניק בוחן את שאלת זכאותן של קבוצות שונות בישראל לזכויות משפטיות קבוצתיות תרבותיות. המאמר מחולק לשני חלקים אנליטיים. בחלק הראשון מוגדרות זכויות קבוצתיות באופן כללי, ומוצעות הצדקות שונות להכרה בזכויות הללו. חלקו השני של המאמר ממקד את המבט בחוקתיות הישראלית המחויבת ליהדותה ולמשטרה הדמוקרטית. חלק זה מבקש להבין כיצד יכולות להתממש הזכויות הקבוצתיות של מיעוטים בישראל עם הזכות הקבוצתית-תרבותית של הלאום היהודי להגדרה עצמית.

אף מיטל פינטו במאמרה "בין זכויות קבוצתיות למיעוט הערבי הנוכחות במרחב היהודי לבין זכויות קבוצתיות הנעדרות ממנו"³² עוסקת בזכויות הקבוצתיות של המיעוט הערבי. המאמר משלב היבט תיאורי עם טענה נורמטיבית. בהיבט התיאורי המאמר מציע כי המשפט הישראלי נוטה להכיר בזכויות הקבוצתיות של המיעוט הערבי במרחבים שבהם המיעוט הערבי מהווה רוב, לעומת זאת, למעט חריגים מעטים הוא חושש מהכרה כזו בזכויות קבוצתיות של המיעוט הערבי במרחב הציבורי הכללי. המאמר מבקר מציאות זו על שני היבטים - הוא מציין כי דווקא הכרה בזכויות קבוצתיות של ערבים במרחב הציבורי תחזק את היותה של ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית, ולעומת זאת הכרה מוגברת בזכויות הללו בסביבה שבה יש רוב ערבי טומנת בחובה כמה סכנות דמוקרטיות, כמו פגיעה בפרט, בערכים ליברלים וב"מיעוט שבמיעוט".

ערן גוסקוב מציע בכרך גישה תרבותית ייחודית, הנעדרת בדרך כלל מן השיח המשפטי הקלאסי בנושא היהודי והדמוקרטי במאמרו "על הרלוונטיות של מושג הפטריטיזם במדינת ישראל ועל החינוך לקראתו".³³ גוסקוב מציע מושג של פטריטיזם אזרחי מכיל. לגישתו החינוך לקראת "פטריטיזם אזרחי מכיל" אינו מבקש לבטל את מושג הלאומיות ואת ההשתייכות הלאומית, אלא מכיל בתוכו גם את הלאומיות של הרוב, ואף את לאומיותן השונה של קבוצות מיעוט שונות. "בכך מהווה פתרון ראוי למדינת ישראל כיהודית ודמוקרטית.

²⁸ ניר קידר בן-גוריון והחוקה (2015).

²⁹ אבי שגיאה "מדינת ישראל מדינה יהודית ודמוקרטית - עיון ביקורתי", לעיל ה"ש 10.

³⁰ אסף מלאך "מדוע מדינת לאום? טיעונים בזכות מדינת הלאום בהגות המדינית" תרבות דמוקרטית 19 (התשע"ט).

³¹ גרשון גונטובניק "זכויות קבוצתיות תרבותיות במדינה יהודית ודמוקרטית", לעיל ה"ש 18.

³² מיטל פינטו "בין זכויות קבוצתיות למיעוט הערבי הנוכחות במרחב היהודי לבין זכויות קבוצתיות הנעדרות ממנו", לעיל ה"ש 18.

³³ ערן גוסקוב "על הרלוונטיות של מושג הפטריטיזם במדינת ישראל ועל החינוך לקראתו" תרבות דמוקרטית 19 (התשע"ט).

לצד המאמרים האינדיבידואלים כולל הכרך הנוכחי גם תמצית משני שולחנות עגולים שנערכו בכנס היסוד של המרכז למשפט יהודי ודמוקרטי שהוקם בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן בשנת תשע"ו. רב השיח הראשון "מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית - הילכו שניהם יחדיו?"³⁴ עסק באפשרויות המימוש של האידיאל החוקתי הדואלי "מדינה יהודית ודמוקרטית". הדברים נאמרו טרם כינון חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, אך לא נס לחם. בפאנל השתתפו אהרון ברק, מנחם מאוטנר, אמל ג'מאל, רחל אליאור, ומשה הלברטל. רב השיח הדגים את מגוון העמדות הקיימות בסוגיה, אותן גם סקרנו בחלקים הקודמים של מאמרנו זה, על ידי הוגי הדעות ושחקנים משמעותיים בעשייה החוקתית בישראל. במסגרת רב השיח השני "יהודית ודמוקרטית" כאפשרות פוליטית – הערכת ניסיונות העבר ומבט לעתיד"³⁵ מובאים דבריהם של ישראל הראל, אמנון רובינשטיין, זהר סאוסן, מרדכי קרמינצ'ר ודורית ביניש, שבקשו, כל דובר ודוברת בדרכם, להעריך תהליכים קודמים של ניסוח טקסטים חוקתיים ובניית הסכמות בחברה הישראלית, שכאמור, הדוברים ברב-השיח היו ממוביליהם.

המרכז למשפט יהודי ודמוקרטי בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן, שמאמרים אלה נכתבו כאמור סביב הקמתו וחלקם הוצגו בכנס היסוד שלו, הגדיר לעצמו את משימת הבירור של שאלות הזהות החוקתית הישראלית באמצעות המתודולוגיה של "יהודית ודמוקרטית".

במסגרת המרכז, מתנהלת פעילות מחקרית וחינוכית ענפה שמטרותיה גיבוש שפה, שיח וסוכנים של חשיבה יהודית ודמוקרטית. לצד הפעילות המחקרית והחינוכית, פועל המרכז גם בזירה הציבורית, ולאחרונה היה שותף לקונגרס הישראלי הראשון ליהדות ולדמוקרטיה, שבמסגרתו הושק מיזם של בניית הסכמות חברתיות, בנושאים שונים העומדים בלב הציבוריות הישראלית.³⁶ מיזם זה נבנה על בסיס הניסיון והמוצרים שפותחו במאמצים קודמים להגיע לפשרה חוקתית-פוליטית בחברה הישראלית,³⁷ והוא מבקש לחולל תהליך חברתי רחב המונע מלמטה, שבמרכזו "שיח בניית הסכמות" מונחה ידע ומחויב להבנה של נקודת המבט של האחר גם אם לא תמיד להסכמה עמה. המרכז אף מקיים תכניות חינוכיות של מפגש בין שונים המיועדות לסטודנטים, לתלמידי תיכון, למנהיגים חברתיים ולקבוצות נוספות, אשר מבקשות לעודד ולפתח מודעות והשתתפות בשיח היהודי-דמוקרטי.

אנו מאמינים שלתהליכים אלה יש פוטנציאל משמעותי להוביל להסדרים – חלקיים, נסייניים, הדרגתיים – שיאפשרו בסופו של יום חיים משותפים של הוגנות וכבוד בארץ. ההוראות החוקתיות השונות שחוקקה הכנסת לאורך השנים אינן אומרות לנו כיצד ייראו חיים אלה, רק מהם התנאים ההכרחיים לקבלת החלטות ביחס אליהם. חוקי היסוד של הזהות הישראלית הם עבורנו הזמנה לשיחה, ואנו מזמינים את הקוראות והקוראים להצטרף אלינו ואל הכותבים והכותבות של מאמרי הכרך, בשיחה זו.

³⁴ "מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית- הילכו שניהם יחדיו?" **תרבות דמוקרטית 19** (תשע"ט).

³⁵ "יהודית ודמוקרטית" כאפשרות פוליטית – הערכת ניסיונות העבר ומבט לעתיד" **תרבות דמוקרטית 19** (תשע"ט).

³⁶ הפניה לאתר הקונגרס

³⁷ ראו בהקשר זה כאמור את רב השיח "יהודית ודמוקרטית" כאפשרות פוליטית – הערכת ניסיונות העבר ומבט לעתיד" המופיע בכרך זה, **תרבות דמוקרטית 19** (תשע"ט).